

Souboj o výklad sovětských represí

Stručná historie sdružení Memorial na pozadí jeho vztahu s ruským státem

ŠTĚPÁN ČERNOUŠEK

Přístup k sovětské minulosti je dnes předmětem ostrého sporu mezi ruským státem a nezávislými organizacemi. Řadu z nich označil stát za *de facto* nepřátelské, když je zařadil na seznam tzv. zahraničních agentů. Týká se to i sdružení Memorial, které se dlouhodobě a konzistentně věnuje tématu represí za sovětské éry. Právě na jeho příkladu lze sledovat proměnu oficiálního pohledu ruského státu na sovětskou minulost.¹

Své domnělé i skutečné oponenty pronásledoval sovětský komunistický režim bezmála po celou dobu své existence (1917–1991). Činil tak s mimořádnou brutalitou zejména v době vlády Josifa Stalina, kdy počet přímých obětí dosáhl desítek milionů.

Represe Sověti poprvé reflektovali po Stalinově smrti. Jeho nástupce Nikita Chruščov na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956 odsoudil perzekuce a popravy nevinných členů komunistické strany za tzv. Velkého teroru v letech 1937–1938, za Stalinovy éry. Následně byly přezkoumány čtyři miliony případů politických trestných činů, došlo i k redukci pracovních táborů. Začala také vycházet některá literární díla, která popisovala nespravedlnost represivního systému za Stalina, například povídka Alexandra Solženicyna *Jeden den Ivana Děnisioviče*, která byla publikována

v listopadu 1962 v časopise *Novyj Mir*. Tím se téma stalinských represí a jejich pojmenování jako nespravedlivých událostí začalo dostávat do povědomí širší veřejnosti.

Podle historika z Memorialu Alexandra Daniela ale problém tehdejší reflexe zločinů stalinismu spočíval v tom, že ještě za Chruščova byl uvalen přísný zákaz jakýchkoli pokusů o analýzu systému, který takové zločiny umožňoval. Bylo nařízeno brát je jako *náhodný excés a zrádnou odchylku od hlavní historické linie*. Tento způsob reflexe stalinské epochy do značné míry přežívá v ruské společnosti dodnes a osvojil si ho i současný ruský stát. *Je to skoro vždy paměť o obětech² a skoro nikdy paměť o zločincích a zločinech. Je to paměť, ve které chybí morální, právní a dokonce i politické hodnocení.³*

Od nástupu Leonida Brežněva do funkce generálního tajemníka so-

větské komunistické strany v roce 1964 se diskuse o stalinismu přenesla do samizdatu. Brežněvovské vedení totiž považovalo za nejlepší se touto otázkou vůbec nezabývat. V průběhu dvou desetiletí, od roku 1964 do roku 1987, tak nebyl stalinismus veřejně ani vzýván, ani odsuzován, prostě se o něm nemluvalo. Právě v samizdatu se však reflexe stalinských represí rozvinula v plné šíři, jak tvrdí na základě vlastní zkušenosti Alexander Daniel: *Nejvelkolepějším aktem snahy o pochopení vlastních dějin té doby bylo samozřejmě Souostroví Gulag Alexandra Solženicyna, které se stalo prvním pokusem o sjednocení dvou proudů paměti o teroru: disidentské publicistické reflexe a různých variant konceptuálního promyšlení minulosti s orální historií, osobní a rodinnou pamětí, se svědectvími pamětníků teroru. Je docela dobře možné, že kdyby Souostroví Gulag vešlo do obecného*

- 1 Toto téma autor podrobněji rozpracoval v bakalářské práci *Pohled na období stalinismu jako třetí plocha mezi ruským státem a hnutím Memorial*. FSV UK, Praha 2017, z níž do značné míry vychází i následující text.
- 2 Toto v češtině neobvyklé užití slova „paměť“ se opírá o ruštinu, je však doloženo i ve starší české literatuře (viz *Slovník spisovného jazyka českého*. Academia, Praha 1989) a výraz nemá v daném kontextu přílehlavější ekvivalent.
- 3 DANIEL, Alexandr: úvodní proslov. In: *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2016, s. 15.

*povědomí sovětských čtenářů v roce 1967, kdy bylo dokončeno [...] existovala by dnes skutečná a trvalá národní paměť na sovětské období. A možná by existoval i jiný stát, snad svobodnější. Ale to se nestalo. V sedmdesátých letech se Solženicynovi čtenáři počítali na tisíce, nikoliv na miliony.*⁴

Právě mezi sovětskými disidenty a čtenáři samizdatu se však pomalu začal formovat názorový proud, který reflektoval sovětské zločiny v tomto mnohem širším kontextu. Během Gorbačovovy perestrojky byl zpřístupněn širší veřejnosti a vyústil do vzniku hnutí Memorial.

Vznik Memorialu a jeho vývoj do roku 1991

Oficiálně vzniklo sdružení Memorial na zakládající konferenci, která se konala v moskevském Domě kultury Ústavu aviatiky ve dnech 28.–30. ledna 1989. Na ní se sešlo několik stovek delegátů zastupujících přibližně 250 organizací a skupin, kteří se shodli na vytvoření Všesvazového dobrovolného historicko-osvětového sdružení Memorial, zvolili jeho vedení a tzv. Pracovní kolegium jako jeho výkonný orgán.⁵

Tomuto kroku ovšem předcházela dlouhodobá činnost mnoha zainteresovaných osob, jejíž počátek je možné hledat v postupném utlumení cenzury po nástupu Michaila Gorbačova. Po dvaceti letech totiž bylo znovu možné veřejně otevřít téma stalinských represí, i když pohled na sovětské zločiny a jejich kritika byly stále omezené. Za nepřekročitelnou hranicí byla reflexe jiných sovětských zločinů než těch z období stalinských represí a bylo rovněž zakázáno jakkoli zpochybňovat „socialistické směřování“. Nicméně i uvolnění cenzury v roce 1987 znamenalo obrovskou změnu, která doslova elektrizovala značnou část společnosti. Přispělo k tomu i rozhodnutí tvůrců pere-

Andrej Sacharov na ustavující konferenci Memorialu, leden 1989 Foto: Archiv Memorialu

strojky přestat trestat občanskou iniciativu, a tak se od poloviny roku 1987 jako houby po dešti začaly objevovat mnohé neformální organizace, kulturně-osvětové společnosti, kluby a mládežnické asociace. V jednom z takových klubů pod názvem Demokratická přestavba vznikla historicko-osvětová sekce, jejímiž členy byli mnozí zakladatelé a současní členové Memorialu, jako Oleg Orlov nebo Jelena Žemkovová. Názorově vycházeli z disidentského hnutí a diskusí o stalinismu v samizdatové literatuře. Tato sekce přišla s myšlenkou navázat na nikdy nerealizovaný plán stavby památníku obětem stalinských represí v Moskvě, který nastínil na XXII. sjezdu Komunistické strany SSSR v roce 1961 Nikita Chruščov.

Historicko-osvětová sekce se záhy oddělila od Demokratické přestavby a pojmenovala se jako skupina Memorial. Toto stále ještě neformální sdružení občanů si stanovilo výstavbu památníku obětem stalinských represí jako svůj hlavní cíl a rozšířilo ho na projekt velkého státního

memoriálního komplexu, který by zahrnoval veřejné muzeum, archiv a knihovnu, kde by se shromažďovala svědectví o epoše stalinského teroru. V podstatě se jednalo v rámci celého východního bloku o první zformulovanou myšlenku instituce či ústavu národní paměti, jaké byly později založeny v mnoha bývalých sovětských satelitech. V Rusku nakonec takový státní komplex nikdy nevznikl.

Skupina Memorial původně plánovala oslovit s žádostí o výstavbu památníku sovětskou vládu a Ústřední výbor KSSS. Doba se však měnila a už koncem roku 1987 se objevovaly stále větší rozpory mezi vládní politikou a společenskými očekáváními. Skupina Memorial se proto rozhodla v duchu doby nežádat „pokorně“ sovětskou vládu o svolení, ale přistoupila k do té doby nevídanému kroku – rozhodla se nejdříve získat formou petice podporu společnosti a na vládu tlačit veřejným míněním. V listopadu 1987 vyšli aktivisté ze skupiny Memorial do moskevských ulic sbírat podpisy pod peticí a jejich

4 Tamtéž, s. 13.

5 *Iz izistorii „Memoriala“*, web Mezinárodního Memorialu, dostupné na <http://old.memo.ru/d/24.html> (citováno k 25. 7. 2018).

iniciativa okamžitě vzbudila obrovský ohlas. Doslova v řádu dnů začaly v dalších velkých městech samovolně vznikat místní skupiny Memorialu, které se sběrem podpisů pomáhaly. Během roku 1988 se tato iniciativa stala celostátní záležitostí.

Organizátoři se obávali větších zásahů ze strany bezpečnostních složek, ale až na ojedinělé incidenty probíhal sběr podpisů klidně. V červnu 1988 u příležitosti XIX. stranické konference KSSS předali organizátoři vládě petici s 50 tisíci podpisy, což bylo v té době něco zcela nevídaného. Téma památníku obětem stalinských represí se stalo hlavním svorníkem tehdy vznikající občanské společnosti. Problematika minulosti hrála v té době klíčovou roli v bouřlivých debatách po celé zemi.⁶

Michail Gorbačov pak skutečně na XIX. stranické konferenci, která přinesla zásadní prohlášení o demokratizaci, znamenala pokračování perestrojky a přispěla ke změně politického systému státu, zformuloval během svého vystoupení požadavek na vytvoření památníku (ačkoli o Memorialu, knihovně, muzeu a archivu se nezmínil), který o měsíc později převtětilo do oficiálního usnesení i politbyro Ústředního výboru KSSS.⁷

Již od roku 1988 se některé skupiny Memorialu (především v Moskvě a Leningradu) samy chopily iniciativy a začaly shromažďovat svědectví z dob represí. Přicházely s plány na stavbu jednotlivých památníků obětem represí a snažily se pomoci těm postiženým či jejich potomkům, kteří nebyli v době chruščovovského tání rehabilitováni. Stále více a více lidí z Memorialu si bylo vědomo toho, že hlavním úkolem sdružení v budoucnosti nebude památník, ale paměť.

A v té chvíli bylo definitivně jasno, že se Memorial musí stát celosvazovou společenskou organizací, jejímž úkolem je se samostatně, nezávisle

Vystoupení Sergeje Kovaljova na jednom z prvních mítinků Memorialu v Moskvě, červen 1988
Foto: Archiv Memorialu

První mítink Memorialu v Krasnojarsku v červnu 1988
Foto: Archiv Memorialu

na státu a státních institucích, zabývat obnovou historické paměti národa. *Archiv, knihovna, muzeum? Ano, ale tento archiv, toto muzeum, tuto knihovnu vytvoříme jen my sami.*⁸ Koordinátorem činností, které vedly k naplnění těchto cílů, se stala

moskevská skupina Memorialu, později přejmenovaná na Vědecké historicko-osvětové centrum Memorial. Právě tam v následujících letech vznikla jak knihovna, tak archiv a tato pobočka je dodnes pro celé hnutí zastřešující.

6 DANIEL, Alexandr: úvodní proslov, s. 13.

7 *Chronika vnútrpolitických sobytij v SSSR*, Gorbačovův fond, http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vnustrpolitika/show_29318/ (citováno k 25. 7. 2018).

8 *Iz izistorii „Memoriala“*.

První výstava Memorialu vytvořená ze vznikající sárky informací o obětech sovětských represí, Moskva, listopad 1988 Foto: Archiv Memorialu

Aktivisté Memorialu na prvomájové manifestaci v Saransku, 1990 Foto: Archiv Memorialu

Od ledna 1989 již Memorial funguje jako oficiální celostátní organizace. V březnu 1990 proběhly na území RSFSR první demokratické volby do parlamentu. I když se Memorial jako takový těchto voleb nezúčastnil (protože nikdy nebyl politickou organizací), měl na ně nemalý vliv. Na mnoha místech podpořil demo-

kraticky smýšlející kandidáty, bral na sebe organizaci jejich předvolebních kampaní. Autorita Memorialu mezi občany byla natolik velká, že téměř všichni kandidáti, kterým Memorial vyjádřil podporu, nakonec uspěli. Jedním z „memoriálovských“ kandidátů byl i známý obhájce lidských práv Sergej Kovaljov, který se záhy stal

předsedou parlamentního Výboru pro lidská práva a ihned se začal zabývat přípravou zákona o rehabilitacích obětí politických represí.

Zákon o rehabilitaci obětí politických represí

Na tomto zákoně pracovali zároveň i mnozí členové Memorialu. Přes mnohé překážky, které v Nejvyšším Sovětu RSFSR kladly staré kádry, byl zákon 18. října 1991 přijat. Jeho autoři museli čelit tlakům starých sovětských politiků na to, aby se rehabilitace braly pouze jako jakési dopracování procesů z dob chruščovovského tání a omezily se jen na období „stalinského vedení“. Rovněž oficiální propaganda i počátkem devadesátých let tlačila na omezení zákona na stalinské období, čímž by byly o možnost rehabilitace připraveny oběti porevolučního bezpráví, Rudého teroru či občanské války. Jeho autorům se přesto nakonec podařilo dosáhnout takového znění, které rehabilituje všechny oběti politických represí za celou dobu trvání sovětské moci od 7. listopadu (25. října) 1917.

Konzervativní části poslanců se do zákona podařilo prosadit, aby z rehabilitací byly vyloučeny případy a) zrahy vlasti ve formě špionáže, vyzrazení státního tajemství nebo přechod vojáka na stranu nepřítele, b) násilných aktů proti civilistům a vojenským zajatcům, napomáhání vlastizrádcům a fašistickým okupantům k uskutečňování takových aktů, c) organizování band a účast na jejich násilných aktech, d) válečné zločiny proti míru a lidskosti.⁹ V době přijetí zákona se tyto výjimky nezdály podstatné, jejich problematičnost se však projevila ve vnímání celé problematiky v dalších letech.

Přijetí zákona bylo velkým vítězstvím lidí, které sjednocovala idea sdružení Memorial. Memorial se tak dostal na vrchol celospolečenského zájmu a měl naprosto nezpochyb-

9 KONONOV, A. L.: K istorii prinjatija rossijskogo Zakona o reabilitacii žertv političeskich repressij. In: RAČINSKIJ, Jan (ed.): *Reabilitacija i pamjať. Meždunarodnyj Memorial, Moskva 2016*, s. 13–14 a 22.

nitelný vliv na dění v zemi a reflexi národní paměti. Prosazením zákona o rehabilitaci se samo sdružení podílelo na vytváření státního pohledu na období represí, což už takto napřímo nikdy nezapomnělo. Necelé dva měsíce po schválení zákona se definitivně rozpadl Sovětský svaz a začala zcela jiná éra samostatné Ruské federace v čele s prezidentem Borisem Jelcinem.

V té době se podle Alexandra Daniela zdálo, že národní konsenzu – alespoň pokud šlo o stalinismus – již bylo dosaženo nebo brzy dosaženo bude. *Nicméně pochopení minulosti se ukázalo jako úkol složitější a těžší, než předpokládala liberální inteligence. Ukázalo se, že kolektivní vědomí je plně připraveno nezapomenout na oběti, ale naprosto není připraveno pamatovat si také zločiny a zločince. Ukázalo se, že pro lidi je snazší chápat národní katastrofu jako řádění přírodních živlů, za které nikdo nenese odpovědnost.*¹⁰

Po rozpadu Sovětského svazu

Devadesátá léta byla pro Rusko dobou turbulentních politických, ekonomických a především společenských změn. Pro naprostou většinu obyvatel se stalo hlavním životním cílem vyrovnat se s velkým hospodářským propadem země a vyznat se v nových poměrech. Téma stalinových represí a obecně sovětských dějin zmizelo ze scény, lidé se starali především o přežití (někdy i doslova) v nové době. Paměť teroru se ihned po rozpadu Sovětského svazu a konci perestrojky ocitla na periferii kolektivního vědomí.¹¹

Z mohutného hnutí Memorial odpadlo mnoho jeho členů a sympatizantů, mnozí zkusili štěstí v politice, další se začali věnovat byznysu a kariéře či bojovali o důstojný život v mimořádně špatných ekonomických podmínkách. Ti, kteří zůstali, začali hnutí konsolidovat a hledat jeho

Sídlo Mezinárodního Memorialu v Moskvě v ulici Malyy Karetny Ryad

Foto: autor

místo ve společnosti nového, samostatného Ruska.

Živelnost, s jakou vznikaly po celém Sovětském svazu pobočky Memorialu, vedla k jisté organizační nepřehlednosti, která přetrvává dodnes. Sami členové jednotlivých poboček, respektive samostatných sdružení pod názvem Memorial v různých regionech celého Ruska v tom nevidí zásadní problém. Shodují se v tom, že *Memorial je spíše hnutím než jednotnou organizací, v jehož základu leží ideje obnovy historické pravdy o masových politických represích v SSSR a obrany lidských práv v současnosti.*¹²

Koncem roku 1992 se od mateřské organizace oddělila skupina zabývající se lidskými právy a založila samostatnou organizaci Lidskoprávní centrum Memorial. Ta dodnes sídlí na stejné adrese jako moskevská centrální organizace Mezinárodní Memorial (v jejímž celém názvu se slovo „lidskoprávní“ ovšem také objevuje) a často je s ní v médiích zaměňována, což je do jisté míry pochopitelné, neboť i ona je součástí

onoho neformálního „hnutí Memorial“. Tento text však bude nadále sledovat tu jeho část, která se věnuje historické paměti.

Jednotlivé organizace Memorialu fungují nezávisle na sobě, formálně se v naprosté většině jedná o samostatně zaregistrovaná sdružení bez právního vztahu k centrální organizaci, kterou je Mezinárodní historicko-osvětové, dobročinné a lidskoprávní sdružení Memorial (zkráceně Mezinárodní Memorial). Mezinárodní Memorial je tedy zastřešující organizací celého hnutí, ale zároveň i nezávislým výzkumným a osvětovým centrem Memorialu v Moskvě. V každém případě se jedná o nejviditelnější pobočku celého hnutí a webová adresa www.memo.ru odkazuje právě na ni.

Hlavní roli v koordinaci a pozici celého hnutí Memorial, všech jeho organizací, hraje vedení Mezinárodního Memorialu, které tvoří 29 představitelů jednotlivých organizací z Ruska i zahraničí. Dnes existuje přes padesát organizací Memorialu v Rusku, šest na Ukrajině a po jed-

¹⁰ DANIEL, Alexandr: úvodní proslov, s. 13.

¹¹ Tamtéž, s. 14.

¹² *Strukturi i organizacii*, web Mezinárodního Memorialu <https://www.memo.ru/ru-ru/departments/#map> (citováno k 25. 7. 2018).

né v Belgii, Německu, Francii, Itálii a České republice.¹³ Z velké části se jedná o velmi malé organizace, často stojící na práci jediného člověka. Nejpočetnější byla vždy moskevská organizace (tedy Mezinárodní Memorial), výrazně aktivní jsou pak Memorialy v Petrohradě, Rjazani, Permu či Krasnojarsku.

Kolaps Sovětského svazu přinesl obrovské změny v ruské společnosti a své místo v ní muselo hledat i celé hnutí Memorial. Podle dlouholetého předsedy vedení Mezinárodního Memorialu Arsenije Roginského, který v prosinci 2017 zemřel, se počátkem devadesátých let názory na další směřování celého hnutí silně rozcházel: *Jedni nám nabízeli stát se výzkumným ústavem, druzí zas chtěli z Memorialu udělat politickou stranu. Od těchto možností jsme se ale jasně distancovali.*¹⁴ Na ustavující konferenci Mezinárodního Memorialu v dubnu 1992 jeho členové definovali následující cíle hnutí:

- spoluúčast na budování rozvinuté občanské společnosti a demokratického právního státu, vylučujícího návrat k totalitarismu;

- účast na formování společenského vědomí na základě hodnot demokracie a práva, překonání totalitních stereotypů a potvrzení práv jednotlivce v politické praxi i v životě společnosti;

- účast na obnově historické pravdy a zvětšení paměti obětí politických represí totalitních režimů.¹⁵

Pro dosažení těchto cílů (především toho třetího) se Memorial zavázal mimo jiné *odhalovat, publikovat a kriticky hodnotit informace o zločinech a masových porušováních lidských práv, kterých se dopustily totalitní režimy v minulosti a které mají přímé i nepřímé důsledky v současnosti. Účastnit se obnovy historické pravdy*

*o zločinech totalitních režimů proti lidskosti, o nezákonných a teroristických metodách státní vlády, zkoumat jejich příčiny a následky. Být součinný v otevření přístupu ke zdrojům informací (archivním, knihovním, muzejním fondům atp.). Být součinný v zachování památky obětí totalitarismu, vytvoření memoriálních komplexů a památníků a také vědeckých, informačních a osvětových center, veřejně přístupných archivů, muzeí a knihoven.*¹⁶

Je tedy zřejmé, že se Memorial od samého počátku neomezuje, respektive neklade zvláštní důraz na období stalinismu, ale problematiku represí pojímá v širších souvislostech. Rovněž se neomezuje pouze na uctívání obětí (i když to vyzdvihuje jako důležitý bod své činnosti), ale přímo hovoří o souvislosti zločinů s vládnoucím režimem. Mezinárodní Memorial se tímto jasně vymezil vůči sovětské minulosti, jejíž mnohé projevy považuje za zločinné.

Nový ruský stát a jeho vztah k minulosti

Poněkud jinak přistoupil k vyrovnávání se s minulostí ruský stát jako takový. Nově vzniklá Ruská federace totiž právně navázala na Sovětský svaz, i když tomu tak původně nemuselo být. Ještě před definitivním rozpadem SSSR totiž prezident RSFSR Boris Jelcin v reakci na nezdařený pokus o puč ze srpna 1991 začal chystat prezidentská nařízení zaměřená na rozpuštění komunistické strany Ruska a odsouzení komunistické ideologie.

O jejich platnosti rozhodoval Ústavní soud RSFSR a podle historika Andreje Zubova si Boris Jelcin sliboval, že změni soudní řízení v jakýsi ruský antikomunistický norimberský soud.

Tzv. **Srpnový puč** ve dnech 19.–21. srpna 1991 byl neúspěšný pokus o státní převrat v tehdejší SSSR vedený konzervativní částí Komunistické strany Sovětského svazu v čele s Gennadijem Janajevem. Michail Gorbačov byl držen v domácím vězení na Krymu. Pučisté ovšem nezískali podporu ozbrojených sil a setkali se s velkým odporem veřejnosti. Po třech dnech byli hlavní aktéři zatčeni a později souzeni. Neúspěšný puč předznamenal pád SSSR.

To se však nestalo, neboť ústavní soud uznal zhruba polovinu ze sedmácti bodů prezidentských antikomunistických nařízení za neudržitelné, včetně zákazu komunistické ideologie. Podle Andreje Zubova byla chyba, že se Boris Jelcin neodvážil navázat na předrevoluční ruský právní systém, což by umožnilo zamítnout právní řád celého komunistického období. *Rozhodl se postupovat podle sovětských zákonů (mlčky uznal jejich původní odůvodněnost), což rozhodujícím způsobem omezilo prostor pro soudní projednávání a uchovalo vrtkavou a lživou bázi sovětského zákonodárství jako součást protikomunistického ruského režimu.*¹⁷

Nejenže se tedy nekonal „norimberský proces se sovětským režimem“, ale navíc nově vzniklá Ruská federace v důsledku toho v podstatě navázala na sovětský právní systém, který z principu neumožňoval plně se vymezit vůči sovětské minulosti a odsoudit ji.

Nicméně ve srovnání s pozdější putinovskou érou mělo Rusko za Borise Jelcina ve vztahu k sovětské minulosti poměrně jasný postoj a odkazovalo se na názory a práce významných protikomunistických osobností, jako byl Andrej Sacharov, Alexandr Solženicyn, Alexandr Jakovlev, či na práci nezávislých or-

13 Strukturi i organizacii.

14 Čto takoe „Memorial“?, rozhovor s Arsenijem Roginským, 31. 1. 2014, viz <http://www.colta.ru/articles/specials/1872> (citováno k 25. 7. 2018).

15 Stanovy Mezinárodního Memorialu přijaté 19. 4. 1992, dostupné online <http://old.memo.ru/uploads/files/629.pdf> (citováno k 25. 7. 2018).

16 Tamtéž.

17 ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století, díl II*. Argo, Praha 2015, s. 541–542.

ganizací jako nakladatelství Rosspen či právě hnutí Memorial.¹⁸

Jak si ovšem všímá Andrej Zubov, problematické jsou i výše zmíněné výjimky ze zákona o rehabilitacích, který sice má díky aktivitě Memorialu mimořádně širokou působnost, ovšem stále si v sobě nese dědictví doby, ve které byl přijat – tedy ještě sovětského zřízení. *Pokud byl někdo popraven jako špion, ve skutečnosti však špionem nebyl, sloužil řeckněme Stalinovi nikoli ze strachu, nýbrž podle stranického svědomí, tento člověk podléhal rehabilitaci (neodůvodněná represálie). Pokud člověk skutečně bojoval proti komunistické moci, podobně jako generál Kutěpov nebo vůdce tambovského povstání Antonov, rehabilitaci nepodléhal a zůstává „nepřítelem“.*¹⁹

Nové, svobodné Rusko tak zdědilo v pohledu na sovětskou minulost velmi výbušnou směs, která ovšem v průběhu turbulentních devadesátých let víceméně zůstala ukryta pod povrchem událostí. Její postupné exploze nastanou až s novým tisíciletím.

Už v devadesátých letech se projevila určitá nejistota, kam a do jakých souvislostí zařadit expozice o stalinských represích, které vznikají v regionálních vlastivědných muzeích i v nejdlejších končinách Ruska, například na Čukotce, v oblasti Kolymy nebo ve městech u Severního ledového oceánu. Tato nejistota je důsledkem nevyjasněného a nedefinovaného postoje nového ruského státu k vlastní minulosti a zároveň malého ohlasu, s jakým se v devadesátých letech setkávala činnost Memorialu. Občas to vede k paradoxním situacím, jejichž příkladem může být expozice o Gulagu a stalinských represích v severosibiřském Turuchansku, která je součástí oslavného

muzea bolševického činovníka Jakova Sverdlova.

V této dekádě se ovšem najdou i výjimky z tohoto trendu. V roce 1996 například vzniklo unikátní muzeum Perm-36, na jehož zrodu se bezprostředně podílel i Memorial. V roce 1994 pak byla v Moskvě otevřena další významná instituce mapující sovětské represe bez obvyklé nejistoty, Centrum Andreje Sacharova, které se zabývá osvětovou činností a disponuje zároveň stálou muzejní expozicí.

Neopakuje se však již situace z období konce SSSR, kdy se Memorial přímo podílel na formování zákonů a celospolečenské historické paměti. Podle ředitele knihovny Memorialu Borise Bělenkina byl tehdy Memorial pro stát tak jako jiné občanské aktivity nepřilíš zajímavý, jeho činnost stát vnímal maximálně jako *otravnou mouchu, kterou stačí odehnat rukou*.²⁰

Nástup Putina a změna výkladu stalinismu

V roce 2000 se stal novým ruským prezidentem Vladimir Putin. Zemi přinesl stabilitu a za jeho vlády nastal výrazný hospodářský růst, který pocítily téměř všechny vrstvy ruské společnosti. Stát obrovsky posílil svůj vliv snad ve všech oblastech života a nový režim získal velkou podporu obyvatel. Jak ovšem ruský stát za Putina sílil, začalo se postupně deformovat veřejné mínění cíleně ovlivňované mediální propagandou.²¹ Pro obhajobu svých mocenských tahů a rétoriky se Putinův režim čím dál častěji obrací do historie, a to i té sovětské, kterou interpretuje výhradně v pozitivním světle a používá ji tak k ospravedlnění vlastního autoritářského a silového stylu vládnutí.

Putin zcela jasně vyzdvihl sovětské období již v prvním roce prezidentství, kdy zajistil návrat k sovětské hymně. Text je nový, bez odkazů na SSSR, melodie však zůstala původní, což je dostatečně silný motiv vyvolávající nostalgii po „sovětské slávě“. Bylo však potřeba postupovat opatrně, protože předchozí jelcinovská éra se vyznačovala silným antikomunismem a pravoslavná církev, ze které Putin plánoval udělat svého spojence, měla jasný odpor vůči stalinskému období. Podle Thomase Sherlocka přišel zlom až po sedmi letech. V roce 2007, po tzv. barevných revolucích na Ukrajině a v Gruzii, rozšíření NATO a také v důsledku vyšší ceny ropy totiž definitivně padly snahy Ruska přičlenit se k Západu a to naopak začalo otevřeně směřovat k vytvoření vlastní svébytné identity, která se jasně vymezuje proti liberálnímu Západu a hledá oporu i v sovětské minulosti.²² Dochází tak i k rehabilitaci stalinismu. Zločiny sice nejsou zamlčovány, alespoň co se čistek a masových poprav týče, přesto je Stalin stále více prezentován jako úspěšný vojevůdce, popřípadě jako tvůrce mocného Sovětského svazu. Toto pojetí stalinského období bylo de facto potvrzeno v roce 2007, kdy vyšla publikace *Nejnovější Dějiny Ruska 1945–2006. Kniha pro učitele* Alexandra Filippova, která se podle historika a politologa Karla Svobody měla stát základem pojetí historie Ruska pod vedením Vladimira Putina.

Naklad knihy 250 tisíc kusů v kontrastu k průměrnému nákladu podobně zaměřených knih ve výši maximálně 15 tisíc (v případě publikací Memorialu jde spíše o náklady v řádu stovek či jednotek tisíc) ukazoval na její důležitost a závažnost. Výklad sám o sobě přinesl kontroverzní

18 SHERLOCK, Thomas: Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia. *The Washington Quarterly*, Spring 2011, s. 95.

19 ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století, díl II*, s. 542.

20 *Meždu pružinami i fonarjami*, rozhovor s Borisem Bělenkinem na portálu Uroki istorii, 10. 4. 2017, <http://urokiistorii.ru/node/53740> (citováno k 25. 7. 2018).

21 Tento postupný proces výborně popsal například Peter Pomerantsev v knize *Nic není pravda a všechno je možné*. Dokořán, Praha 2016.

22 SHERLOCK, Thomas: *Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia*, s. 94–95.

pohled na osobu Josifa Stalina a období jeho vlády vůbec. Filippov sice přímo nezamlčuje represivní povahu stalinského režimu, oproti předchozím knihám a učebnicím ale dostal daleko větší prostor pozitivní pohled na období stalinismu. V celkovém hodnocení Stalin vystupuje jako efektivní manažer, který s naprostou bezohledností vybudoval mocný Sovětský svaz.

Nutnost mobilizovat zdroje i za cenu nejbrutálnějších metod byla podle učebnice dána vnějšími podmínkami a nebezpečím ohrožení ze strany vnějšího nepřítel. ²³ Podle Thomase Sherlocka se Filippovova učebnice snaží tvrdit, že stalinismus byl primárně jen výsledkem mezinárodního dění a v SSSR k němu nebyla jiná alternativa: *Podle učebnice byla v poválečném Sovětském svazu možná demokratizace, ale byla zmařena novými hrozbami ze Západu ve formě studené války. Sovětský stát i sám Stalin jsou tak vyviněni z bezprostřední odpovědnosti za lidské oběti během období stalinismu.* ²⁴ Výraz „Stalin jako efektivní manažer“ použitý v učebnici se od té doby stal symbolem nového pohledu na období stalinismu v Rusku.

Memorial se za éry Vladimira Putina dostává do situace, kdy je stále častěji vnímán jako nositel názoru, který jde údajně proti zájmům ruských obyvatel, protože odmítá státní pohled na minulost. Podle Arsenije Roginského bylo období od roku 2000 dobou návratu k černobílému vnímání historie i současnosti: *Je to znovuzrození starých stereotypů o tom, že my jsme dobří, Západ špatný a uvnitř je pátá kolona.* ²⁵

Přes stále větší propast, která se začala rozevírat mezi postojem Memorialu a většinovým vnímáním období stalinismu (a obecně sovětských dějin) v ruské společ-

Vybrané internetové projekty a databáze sdružení Memorial

Mnohé výsledky své dlouholeté archivní i terénní činnosti se snaží Memorial publikovat na internetu. Neocenitelné jsou pro badatele z celého světa:

- jinde nepřístupné databáze jmen obětí poprav a stalinského teroru <http://stalin.memo.ru/>
- největší databáze obětí politických represí <http://base.memo.ru/> (obsahuje přes tři miliony jmen, včetně stovek Čechů a čs. občanů)

- databáze správ NKVD táborů Gulagu <http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/> na adrese je od roku 2016 zveřejněn seznam téměř 42 tisíc jmen spolupracovníků orgánů NKVD z let 1935–1939.

Z nových aplikací je pak možné zmínit třeba

- portál Topografie teroru Mezinárodního Memorialu popisující místa represí v Moskvě <http://topos.memo.ru/> (jedna z jeho vrstev obsahuje i popis míst spojených s demonstrací proti okupaci Československa z 25. srpna 1968) či interaktivní pomůcky mapující „pohřebiště teroru a Gulagu“ www.mapofmemory.org petrohradského Memorialu. Portál v roce 2016 spustil internetovou aplikaci o pohřebišti Sandarmoch <http://sand.mapofmemory.org/>.

- specializovaný vyhledávač Paměť o represích – vyhledávání, přístupný na adrese www.memsearch.org a umožňující vyhledávání ve všech těchto databázích najednou. Vznikl za podpory českého projektu Gulag.cz. Základní orientace je možná kromě ruštiny i v angličtině a češtině.

nosti, nepřestával Memorial rozvíjet svou činnost. V Moskvě se nadále rozšiřovaly fondy memorialovského muzea, archivu a knihovny, Memorial po celé zemi vydával nové publikace o období stalinismu, pořádal konference a přednášky, stále více využíval i internetovou prezentaci jak pro výstupy ze své činnosti, tak pro rozšiřování databází.

Od roku 1999 Memorial pořádá celoruskou soutěž historických prací studentů středních škol Člověk v historii. Rusko – XX. století, již se dosud zúčastnilo na 40 tisíc žáků a studentů. Stále více spolupracuje se zahraničními institucemi a například v roce 2012 zorganizoval společně s německým památníkem v Buchenwaldu první velkou německou výstavu o Gulagu.

Arsenij Roginskij si také velmi vážil faktu, že na Memorialu, respektive na jeho organizace po celém Rusku se stále obracejí noví lidé a hledají pomoc při pátrání v archivech či prostě jen radu či informace: *Nakonec nějaké*

poněti o masových represích už existuje a část obyvatel se zamýšlí, jak to, že takové represe vůbec byly možné. Naše úsilí do určité míry přispělo k tomu, že se otevřely archivy, aby se tato fakta stala všeobecně známými. ²⁶

Podle Roginského je i po 25 letech stále důležitý vlastní fakt existence zákona o rehabilitaci: *Samotná existence tohoto zákona je důležitým faktorem působení na vědomí společnosti. Pravda, sice jsme nezvítězili, ale mohlo být i hůře. Ano, státní moc nás nemiluje a nazývá nás všelijak. Ale přesto jsou nuceni nás trpět, občas brát náš názor v potaz, a to není úplně zanedbatelný výsledek naší práce.* ²⁷

Od anexe Krymu a okupace východních částí Ukrajiny z března 2014 se pohled na sovětské represe v ruské společnosti vyostřil. Režim Vladimira Putina při obhajobě svých kroků stále častěji odkazuje na údajné úspěchy Sovětského svazu, jeho vítězství nad fašismem a velmocenské postavení. Nelze nicméně tvrdit, že ruský stát zamlčuje či ignoruje existenci stalin-

²³ SVOBODA, Karel: Šeď Putinovy historické politiky. *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, 2014, č. 1–2, s. 58–59.

²⁴ SHERLOCK, Thomas: *Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia*, s. 97.

²⁵ Čto takoe „Memorial“, rozhovor s Arsenijem Roginským, 31. 1. 2014.

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

Ruský prezident Putin odhaluje v Moskvě památník obětem stalinských represí nazvaný Zed' zármutku
Foto: <http://kremlin.ru> / CC BY 3.0

ských represí. V roce 2015 dokonce Rada Prezidenta RF pro rozvoj občanské společnosti a lidských práv po několikaletých přípravách zveřejnila Konceptci státní politiky uchování paměti obětí politických represí.²⁸ V ní se odkazuje na zákon o rehabilitaci z roku 1991 a uvádí se výčet událostí označených za národní tragédii, jako pronásledování církevních představitelů, porevolučních emigrantů, kolektivizace, hladomor a masové represe spojené s popravami a Gulagem. O represích po roce 1953 se konceptce již nezmiňuje a jen velmi obecně hovoří o potřebě nových výzkumů či vzdělávacích programů.

Z pohledu Memorialu, jehož výsledky uvádí konceptce jako příklad dosaženého pokroku, ovšem bez zmínky

Memorialu jako jejich autora, je dokument jistě krokem dobrým směrem. Poprvé od roku 1991 se v nějakém státním dokumentu otevřeně zmiňuje negativní postoj státu k sovětskému teroru, což je velmi překvapivé a s vektorem dnešní ruské politiky jen těžko slučitelné a ukazuje to na jistou nejednoznačnost státní politiky. Na druhou stranu je dokument poměrně prázdný, k ničemu nezavazuje a opakuje stará klišé a principy - masový teror se opět podává výhradně jako obecná tragédie bez kontextu zločinu státu proti občanům, jako jakási epidemie či morová rána.

Hlavním výsledkem konceptce je vznik Fondu Paměti v dubnu 2016, jehož jediným současným projektem je vybudování Zdi zármutku (Stěna

skorbi), celonárodního památníku obětem politických represí.²⁹ Ten byl odhalen v říjnu 2017 za účasti Vladimira Putina, který ve svém projevu podtrhl potřebu připomínat si nevinné oběti, ovšem zároveň se ani jednou nezmiňuje o původcích represí, miliony obětí nedal do souvislosti se sovětským zřízením a ani jednou nezmiňuje Stalinovo jméno nebo výraz „sovětský“ či „komunistický“. Za jediného viníka označil pouze „politické represe“ jako takové.³⁰

Navenek tak ruský stát ve vztahu k sovětské minulosti dnes hraje dvojakou roli: určitým způsobem podporuje připomínání sovětských represí a zároveň dopřává sluchu i hlasům oslavujícím Stalina. Například ve městě Ržev u Moskvy bylo v roce 2015 otevřeno nové Stalinovo muzeum.³¹ Od roku 2001 pak bylo po celém Rusku odhaleno množství Stalinových pomníků. Rekordmanem je v tomto ohledu Severní Osetie, kde vyrostlo přes dvacet takových monumentů (v čemž mohou hrát roli spekulace o údajné Stalinově osetské národnosti). Ovšem Stalinovy pomníky jsou nově k vidění i ve velkých městech jako Soči, Vladimir, Penza, Tambov, Mirnyj, Lipeck, Orel, Jakutsk či Orenburg.³² Stále však záleží na podmínkách v jednotlivých regionech a často se daří výstavbě nových Stalinových pomníků zabránit. Například předseda Memorialu v Krasnojarsku Alexej Babij čelil v roce 2015 snahám tamních komunistů vztyčit nový Stalinův památník tím, že v přímém přenosu lokální televize vytáhl dvanáct dílů *Knih paměti*³³ se seznamem sta tisíc popravených z Krasnojarského kraje. To podle něj

28 *Konceptcija gosudarstvennoj politiki po uvekovečeniju pamjati žertv političeskich represij*, dostupné na webu <http://www.president-sovet.ru/documents/read/393/#doc-1/> (citováno k 25. 7. 2018).

29 Webové stránky Fondu Paměti <http://memoryfund.ru>.

30 Projev V. Putina k odhalení památníku Zed' zármutku z 30. 10. 2017, dostupné na <http://kremlin.ru/events/president/news/55948> (citováno k 25. 7. 2018).

31 Např. Pod Rževom odkrylsja muzej Iosifa Stalina. *Livejournal*, 3. 6. 2015, <http://jury-tver.livejournal.com/278362.html> (citováno k 25. 7. 2018).

32 KHAPAEVA, Dina: Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization". In: *Communist and Post-Communist Studies*, 2016, č. 49, s. 64.

33 *Knihy paměti* obsahují základní informace o jednotlivých obětech sovětských represí. Vycházejí v ruských regionech za přispění

zapůsobilo na vedení místní radnice, která stavbu nepovolila. Sám Alexej Babij mluví o poziční válce v ruských regionech: *V ní se proti nám staví lidé [...], kteří chápou minulost země a její budoucnost jinak. Neustále se snaží vztyčovat prapory, kterými vymezují určité teritorium. Pokud se v nějakém městě postaví Stalinův pomník, má to pro nás symbolický význam - v tomto městě jsme odevzdali určitý taktický či strategický bod a protivník jej dobyl. Tento „boj“ se odehrává na různých úrovních: podaří se, či nepodaří uvést v Knize paměti ten nebo onen článek, podaří se, či nepodaří postavit pomník obětem politických represí v té či oné vesnici? Neustále se přetahujeme a vedeme poziční válku.*³⁴

V této poziční válce ovšem tahá sdružení Memorial za kratší konec. Místní orgány moci začaly v roce 2014 aktivně omezovat činnost nezávislých organizací a historiků masivním využíváním zákona o „zahraničních agentech“ (přijatým v roce 2012). Ten stanovuje, že organizace, které vyvíjejí politickou činnost (tento termín však není blíže definován a často dochází k jeho svévolnému extenzivnímu výkladu) a zároveň čerpají finanční prostředky ze zahraničí, mohou být na základě rozhodnutí Ministerstva spravedlnosti Ruské federace označeny jako tzv. zahraniční agenti. Podléhají pak speciálnímu režimu - jsou zapsány do veřejně dostupného rejstříku zahraničních agentů, musí povinně označovat veškeré materiály distribuované tiskem nebo na internetu jako materiály vytvořené zahraničním agentem, stát může v jejich případě provádět opakované nenahlášené finanční kontroly. Výraz „zahraniční agent“ odkazuje k období stalinismu, kdy takto byli označováni „nepřátelé národa“.³⁵

Představitelé Centra Andreje Sacharova, původního Muzea Perm-36 a poboček Memorialu v Moskvě, Rjazani, Petrohradu, Krasnojarsku a Permu na návštěvě Prahy v rámci konference „Historie versus propaganda“ pořádané ÚSTR v prosinci 2015 Foto: Jitka Hejtmánová

Petrohradská pobočka Memorialu byla prohlášena za zahraničního agenta začátkem listopadu 2015. V březnu roku 2016 ministerstvo spravedlnosti přisoudilo tento „titul“ pobočce v Rjazani. V obavě před nuceným užíváním označení „zahraniční agent“ některé organizace raději samy ukončují svou činnost, jako například koncem roku 2015 Mládežnický Memorial v Permu, který se dlouhodobě věnoval zpřístupňování tématu represí mladým lidem, organizoval expedice na místa vyhnanství a táborů v Permském kraji a byl také velmi aktivní při údržbě muzea Perm-36. Mezinárodní Memorial, tedy hlavní a zastřešující pobočka celé sítě Memorialu, dlouhou dobu odolával. Přesto i tato organizace byla nakonec zařazena na seznam zahraničních agentů. Stalo se tak 4. října 2016 kvůli údajné politické

činnosti, za niž jsou podle ministerstva spravedlnosti považována některá jeho vyjádření k situaci na Ukrajině a k samotnému zákonu o zahraničních agentech.

Zvyšující se tlak na sdružení Memorial a další organizace zabývající se stalinskou minulostí ovšem neznamená, že by celkový zájem ruské veřejnosti o vlastní minulost upadal. V některých kruzích naopak roste. Podle ředitelky petrohradského Memorialu Iriny Flige to souvisí právě s aktuálními represivními kroky současného ruského režimu. Mnozí lidé začínají hledat souvislosti s minulostí: *...na základě zkušeností ze současnosti se díváme do minulosti. Protože zájem o ni nevytizel zcela, naopak, poslední dobou je kolosální, aspoň ze strany části ruské společnosti. Lidé se všemožně setkávají s omezováním a perzekucemi ze strany státní moci -*

místních poboček Memorialu či spřízněných organizací. Dosud bylo vydáno přes 600 dílů *Knih paměti* v 60 ruských regionech, celkem obsahují údaje o více než třech milionech perzekvovaných osob.

34 BABIJ, Alexej, vystoupení v panelu Lokální spory. In: *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku - sborník z konference*, s. 53.

35 *Sud oštrafoval Meždunarodnyj Memorial na 300 tysjač rublej*, <http://old.memo.ru/d/281417.html> (citováno k 25. 7. 2018).

a najednou se zajímají o to, co se dělo ve 30. letech za Stalina. Vnuci a pravnucci chtějí kvůli své vlastní zkušenosti zjistit, co se tehdy stalo s jejich dědy.³⁶ Petrohradský Memorial, který se v reakci na označení „zahraniční agent“ přejmenoval na Fond Iofe, nadále cítí podporu ve svých projektech, pořádá exkurze na Solovecké ostrovy či Sandarmoch v Karélii, masové pohřebiště obětí poprav z období Velkého teroru.

V Mezinárodním Memorialu pracuje také velké množství mladých lidí kolem třicítky, kteří vyvíjejí nové IT projekty a jsou do značné míry motorem činnosti hnutí, definovaní lidmi o generaci staršími. Jejich entuziasmus zatím nezchladilo ani

zařazení Mezinárodního Memorialu na seznam zahraničních agentů. V listopadu 2016 například Mezinárodní Memorial zveřejnil online téměř 40 tisíc jmen příslušníků NKVD z let 1935–1939, což vyvolalo velkou společenskou debatu po celém Rusku a samozřejmě i řadu odmítavých reakcí. K seznamu se vyjádřil i mluvčí Vladimira Putina Dmitrij Peskov, aniž by ovšem zaujal jakýkoliv postoj: *Téma je to vysoce citlivé. Je zřejmé, že názory různých lidí jsou odlišné, existují diametrálně odlišné pohledy, přičemž ty i ony mají velmi propracované argumenty.*³⁷

Opět se však jedná o neutralitu zachovávanou pouze navenek. Současný ruský stát totiž na nepohodlné

opponenty reaguje často nepřímě. To je pravděpodobně i případ seznamů příslušníků NKVD. Měsíc po jejich zveřejnění začátkem prosince 2016 byl zatčen předseda Memorialu v Petrozavodsku Jurij Dmitrijev, který mimo jiné v roce 1997 objevil masové pohřebiště Sandarmoch v Karélii. Před zatčením dostal mnoho telefonátů s dotazy, zda se i on náhodou nechystá zveřejnit seznamy příslušníků NKVD v Karélii. Obviněn byl ovšem z držení dětské pornografie. Na soud čekal ve vazbě více než rok. Teprve nátlak osobností i organizací z Ruska i zahraničí vedl k jeho propuštění a soudnímu zrušení obvinění. Nicméně odvolací soud v červnu 2018 případ znovu otevřel a celý proces možná začne nanovo.³⁸

V současnosti nikdo z Memorialu není schopen predikovat, jak se situace v nejbližší době vyvine. Tlak ze strany státu i značné části veřejnosti příliš nepolevuje a hlasy ve společnosti volající po rehabilitaci Stalina a připomínání jeho úspěchů stále sílí. V každém případě již putinovský režim svým přístupem k historii, v němž přes připomínku památky obětí zároveň označuje Stalina jako efektivního manažera, vypustil džina z lahve. Absence jasných pojmenování sovětských zločinů a seriózní dekomunizace, o níž se dlouhodobě snažil Memorial, vede v ruské společnosti k neřízeným pochodům nezřídka adorujícím Stalina a Sovětský svaz. V kombinaci s panujícím režimem autoritářského státního kapitalismu to vytváří nebezpečný koktejl.

pd

Jurij Dmitrijev v Sandarmochu

Foto: Jan Dvořák

36 Rusové jsou obětí teroru. Bojí se moci a podřídí se čemukoli. Rozhovor s Irinou Flige. *Lidové noviny*, 5. 3. 2016.

37 Kremel prokomentoval publikaci spiska 40 tys. sotrudnikov NKVD. *RBK*, 24. 11. 2017, <http://www.rbc.ru/politics/24/11/2016/5836b6479a79477e11ab36df> (citováno k 25. 7. 2018).

38 Sud otmenil opravdatelnyj prigovor glave karelskogo „Memoriala“ Juriju Dmitrijevu. *Novaja Gazeta*, 14. 6. 2018, <https://www.novaya-gazeta.ru/news/2018/06/14/142471-sud-otmenil-opravdatelnyy-prigovor-glave-karelskogo-memoriala-yuriyu-dmitrijevu> (citováno k 25. 7. 2018).